

**ІНДИВІДУАЛЬНЕ ТА ГРУПОВЕ
САМОВИЗНАЧЕННЯ КРІЗЬ ПРИЗМУ
ЛІНГВОФІЛОСОФІЇ О. ПОТЕБНІ**

**INDIVIDUAL AND GROUP SELF-
DETERMINATION THROUGH
THE PRISM OF LINGUISTIC PHILOSOPHY
O. POTEBNJA**

Бежнар Г. П.,

кандидат філософських наук, доцент
кафедри української
філософії та культури Київського
національного університету
імені Тараса Шевченка (Україна, Київ)
e-mail: beznar.anna@gmail.com [http://
orcid.org/0000-0002-4516-352X](http://orcid.org/0000-0002-4516-352X)

Bezhnar G.,

*candidate of Philosophical Sciences, Associate
Professor of the Department
of Ukrainian of philosophy and culture of
Kyiv National University named after Taras
Shevchenko (Ukraine, Kyiv)
e-mail: beznar.anna@gmail.com [http://orcid.
org/0000-0002-4516-352X](http://orcid.org/0000-0002-4516-352X)*

Стаття присвячена лінгвофілософським аспектам наукової діяльності видатного українського мовознавця, філософа та фольклориста О. О. Потебні. У дослідженні відзначено, що становлення філософських поглядів О. О. Потебні відбувалося під значним впливом ідей німецького філософа В. фон Гумбольдта (взаємозв'язок мислення (думки) і мови). Стверджується, що творчо розвинувши ідеї німецького дослідника, український мислитель вийшов за межі гумбольдтівського підходу, доводячи, що мова формується у процесі природної еволюції. Шлях, який проходить у своєму розвитку мова, пов'язаний, по-перше, з розвитком у людини самоспостереження та рефлексії, а, по-друге, з соціалізацією людини.

Окрему увагу приділено роздумам мислителя стосовно відсутності символічності слова в міфологічній свідомості, оскільки об'єкт і суб'єкт мислення злиті у ній воедино, і лише згодом людина, виділяючи себе серед об'єктів природи, об'єктивує навколишній світ за допомогою мислення, яке виражається словом. Проаналізовано запропоноване дослідником визначення поняття «внутрішня

форма мови», яке ґрунтується на здатності людини виділяти різні ознаки одних і тих же явищ і процесів. Окреслено зміст поняття «внутрішня форма слова», що тлумачиться в роботах О. О. Потебні як відношення свідомості людини до змісту думки, тобто як рефлексію людини над власними думками.

Відзначено важливу роль мови поезії, яка, на думку мислителя, набагато яскравіша і багатша, ніж наукове мислення, оскільки в поезії завдяки образності слова набувають високого рівня символізму й відриваючись від конкретних предметів спрямовані на розкриття повноти чуттєвих переживань.

Зазначається, що філософія мови, розвинена у працях відомого українського позитивіста О. Потебні, не обмежується виключно лінгвістичними проблемами, а має вагомий пояснювальний потенціал у вирішенні багатьох антропологічних та соціально-філософських питань, чільне місце серед яких посідають проблеми формування індивідуальної та групової ідентичності

Ключові слова: філософія мови, лінгвофілософія, внутрішня форма мови, внутрішня форма слова, ідентичність, слово, групова єдність.

The article is devoted to the linguistic-philosophical aspects of the scientific activity of the outstanding Ukrainian linguist, philosopher, and folklorist O. Potebnja. The study noted that the formation of Potebnja's philosophical views took place under the significant influence of the ideas of the German philosopher W. von Humboldt (the relationship between thinking (thoughts) and language). It is claimed that creatively developing the ideas of the German researcher, the Ukrainian thinker went beyond the Humboldt approach, proving that language is formed in the process of natural evolution. The path that language takes in its development is connected, firstly, with the development of self-observation and reflection in a person, and, secondly, with the socialization of a person.

Particular attention is paid to the thoughts of the thinker regarding the lack of symbolism of the word in the mythological consciousness since the object and the subject of thinking are merged in it, and only later does a person, distinguish himself among the objects of nature, objectify the surrounding world with the help of thinking, which is expressed by a word. The definition of the concept of "internal form of language" proposed by the researcher, which is based on a person's ability to distinguish different signs of the same phenomena and processes, is analyzed. The meaning of the concept of "internal form of the word", is inter-

preted in the works of O. Potebnja as the relationship of a person's consciousness to the content of a thought, that is, as a person's reflection on his own thoughts.

The important role of the language of poetry is noted, which, according to the thinker, is much brighter and richer than scientific thinking, because in poetry, thanks to imagery, words acquire a high level of symbolism and, breaking away from specific objects, are aimed at revealing the fullness of sensual experiences.

It is noted that the philosophy of language, developed in the works of the famous Ukrainian positivist O. Potebnja, is not limited exclusively to linguistic problems, but has significant explanatory potential in solving many anthropological and socio-philosophical issues, among which the problems of individual and group identity formation occupy a prominent place.

Keywords: philosophy of language, linguistic philosophy, internal form of language, internal form of the word, identity, word, group unity.

Постановка проблеми. У сучасному інтелектуальному дискурсі останнім часом з'явилося чимало праць, присвячених соціокультурним трансформаціям сьогодення. Це й не дивно, адже вони торкаються усіх сфер життя людини. Відкриття кордонів, розвиток інформаційно-комунікативних технологій, транспортної системи тощо – змінили сприйняття простору, часу, а з ними і все життя людини. В нових умовах вона ідентифікує себе не тільки з певною означеною етнічною групою чи нацією, а самовизначається як громадянин світу. Це подекуди призводить до пересомислення історично сформованих традицій, цінностей, стереотипів та засобів їхнього вираження, поміж тим, не зумовлюючи знецінення ролі групи в житті людини [2, с. 60].

Механізми формування гомогенного культурного простору, умови постання комунікативної реальності вже неодноразово ставали предметом наукового дослідження, як у зарубіжному, так і українському інтелектуальному дискурсі. Вперше вони були порушені у творчості німецького філософа В. фон Гумбольдта, ідеї котрого отримали своє концептуальне оформлення у роботах О. Потебні.

Утім, як свідчать наявні сьогодні дослідження, теоретичні висновки та узагальнення українського вченого отримали чималий резонанс серед українських науковців, проте не отримали широкої підтримки серед зарубіжних дослідників, які згадують його науковий доробок дещо ситуативно. У даному контексті можна згадати праці Рене ван Дер Віра «Соціальний розум: побудова ідеї», або ж працю Дороти Роббінс «Психологія-філософія Виготського: метафора теорії мови та навчання» [10; 9]. Окремі положення та висновки лінгвофілософського вчення О. Потебні висвітлені у «Кембриджський супутник до Виготського» [7].

Цікаво, що відсутність особливої цікавості

до творчої спадщини О. Потебні у зарубіжному інтелектуальному дискурсі супроводжується зростанням уваги до проблеми формування культурної ідентичності та значення мови у цьому процесі. У даному контексті доречно згадати роботи Б. Боніковського, Ж.-Ж. Вебера, П. Молінеллі, Г. Баркгуїзена [5; 11; 8; 4], та багатьох інших вчених, які приділили чимало уваги дослідженню цієї проблеми. Плідність і раціональність багатьох зроблених ними висновків є безсумнівною навіть попри те, що жоден зі згаданих нами вчених не зумів показати механізм формування гомогенного комунікативного простору, тим самим показавши дійсне значення мови у процесі формування групової ідентичності.

Мета статті. Зважаючи на те, з що у сучасному інтелектуальному дискурсі культурна ідентичність розглядається як призма, яка забезпечує формування антропологічних ідеалів і норм, метою статті є висвітлення процесу формування групової єдності та індивідуальної ідентичності крізь призму лінгвофілософії О. Потебні.

Виклад основного матеріалу. Значний вплив на розвиток філософських поглядів О. Потебні мали лінгвофілософські ідеї В. фон Гумбольдта. Він критично і творчо розглянув лінгвофілософську спадщину німецького мислителя, давши власну інтерпретацію низці запропонованим ним ідей. У даному контексті варто згадати неодноразові звернення українського вченого до гумбольдтівської ідеї про нерозривний зв'язок мови з історичним розвитком народу чи до його вчення про роль мови у процесі пізнання та «внутрішню форму мови». Неодноразово звертаючись до наукового доробку В. фон Гумбольдта, О. Потебня водночас зауважував, що положення розвиненої ним філософії мови він приймає «не як рішення займає нас питання, а як вказівки на ті перешкоди, без усунення яких неможливе саме рішення» [3, с. 11].

Прагнучи довести до логічного завершення твердження В. фон Гумбольдта про взаємозв'язок мислення (думки) і мови, О. Потебня всебічно проаналізував існуючі у той час погляди на походження мови, вважаючи, що вирішення цього питання допоможе зрозуміти походження, а з ним і природу мови. Це дало йому можливість дистанціюватися від фізіологічних теорій та тих численних підходів, які розглядали мову як свідомий витвір людської діяльності. Спростовуючи подібні підходи, водночас виходячи за межі гумбольдтівського підходу, О. Потебня зауважував, що мова формується у процесі природної еволюції. Саме тому, мова, так само як і всі інші «винаходи людства, спочатку груба і тільки з часом досягає досконалості» [3, с. 2].

Досліджуючи походження мови, О. Потебня бере за основу сенсуалістичне в основі своїй положення філософії Дж. Лока про те,

що немає нічого в свідомості, чого б не було раніше у відчуттях. На цьому концептуальному тлі, український вчений приходить до висновку, що висхідною точкою розвитку мови є чуттєвий образ, який постає у підсумку хаотичних даних чуттів. Спочатку вони хаотичні і поєднуються ситуативно, не формуючи деякого чіткого образу. Поміж тим, у процесі поступового накопичення даних чуттєвості (розрізнених між собою властивостей предметів та явищ), відбувається «пробудження душі», яка впорядковує розпорошені дані чуттєвості, формуючі цілісні чуттєві образи за допомогою апперцепції. Зауважимо, що останню, О. Потебню розглядає не просто як процес який забезпечує постання цілісного чуттєвого образу, а процес який забезпечує пояснення чуттєвих даних наявними у свідомості уявленнями. Іншими словами, за О. Потебнею, апперцепція – це «участь відомої сукупності уявлень в утворенні нових думок» [3, с. 82]. Саме завдяки їй, на думку українського вченого, формуються слова.

Паралельно з процесом апперцепції у людини формується потреба передавати за допомогою звуків свій внутрішній стан. На думку О. Потебні, членороздільний звук – це зовнішня форма людської мови, котра відповідає стану душі і у процесі еволюції образу стає все більш і більш слухняним знаряддям думки. «Членороздільний звук – зауважує О. Потебня, – залежить від того, для чого він підходить, так само як ... почуття людини характеризуються тим розвитком, підставою якого вони слугують» [3, с. 61]. Інакше кажучи, членороздільний звук спочатку виступає для передачі почуттів. Це, своєю чергою, дає можливість пояснити появу вигуку, як частини мови. Утім, О. Потебня усе ж переконаний, що вигуки не формували мови, оскільки були позбавлені належної об'єктивності думки, яка є необхідною умовою освоєння і усвідомлення дійсності.

Шлях від вигуку до слова, який проходить у своєму розвитку мова, на думку О. Потебні, нерозривно пов'язаний, з одного боку, з розвитком у людини самоспостереження, рефлексії, котра сприяє зниженню емоційної напруги та виникненням «свідомого звуку», а з іншого – соціалізацією людини у ході якої відбувалася формування зрозумілої членам групи низки звуків, що асоціювалися з певними предметами та явищами. Інакше кажучи, перші членороздільні та зрозумілі членам групи звуки використовувалися позначення мислимих явищ, що стало головною причиною того, що на ранніх стадіях еволюції мова не знала граматичних речень, а складалася з сукупності слів, які зовнішня форма яких відображала чуттєві образи.

Ранній стадії формування мови, на думку О. Потебні, відповідає міфологічне мислення, специфічною рисою якого синкретизм, що виражається через єдність образу предмета та

самого предмета. В міфологічному мисленні, як і в міфологічній свідомості, згідно з переконанням вченого, ще немає розрізнення зовнішнього та внутрішнього, об'єктивного та суб'єктивного. Це своєю чергою, дає підставу мислителю стверджувати, що міфологічна свідомість не знає символічності слова. Слово тут не відокремлюється від свого предмета, а розглядається як тотожне йому. Іншими словами, в міфологічній свідомості об'єкт і суб'єкт мислення злиті воедино, і лише згодом, людина, виділяючи себе серед об'єктів природи, об'єктивує навколишній світ за допомогою мислення, яке виражається словом.

Формування спільноти, як середовища, в якому, на думку О. Потебні, починається повноцінний розвиток мови через взаємну потребу людей в розумінні один одного, зумовили мимовільне і несвідоме створення людиною не тільки членороздільних звуків, а й внутрішньої форми слова. У ранній роботі, вчений тлумачить внутрішню форму слова як відношення свідомості людини до змісту думки, тобто як рефлексію людини над власними думками.

Як бачимо, запропоноване дослідником визначення поняття «внутрішня форма мови», ґрунтується на здатності людини виділяти різні ознаки одних і тих же явищ і процесів. Відповідно, коли людина передає знання іншим суб'єктам комунікації, вона виділяє значиму з її точки зору ознаку того чи іншого явища. Дана ознака є об'єктивною у своєму змісті і утворює внутрішню форму слів. «Внутрішня форма кожного з цих слів, – зазначає мислитель, – інакше спрямовує думку; майже те ж вийде, якщо скажемо, що одне і те ж нове сприйняття, дивлячись по сполученням, в які воно увійде з нагромадженням в душі запасом, викличе те чи інше уявлення в слові» [3, с. 133]. Внутрішня форма слова творить внутрішню форму мови, яка постає як первинне об'єктивне уявлення про дійсність, яке дозволяє розуміти думки інших людей та перекладати їх на інших мовах. Показово, що внутрішня форма слова (мови) набуває онтологічного статусу і, сприймається усіма учасниками комунікації, не вимагаючи ніяких додаткових доказів.

Зроблені нами уточнення дають підстави стверджувати, що О. Потебня, працюючи у визначеному В. фон Гумбольдтом напрямку, наріжним каменем свого вчення зробив об'єктивне значення слова. Внутрішня форма слова, вимовленого мовцем, формує напрям думки слухача, але вона тільки збуджує його, дає тільки спосіб розвитку в ньому значень, не обмежуючи при цьому розуміння слова. Саме тому, слово завжди належить і тому, хто говорить, і тому, хто слухає, а тому значення його полягає не в тому, що воно має певний сенс для мовця, а в тому, що воно здатне мати сенс взагалі. Тільки в силу того, що зміст слова

здатний рости, слово може бути засобом розуміння іншого [3, с. 139].

Цікавим у контексті нашого дослідження видається те, що О. Потебня, на відміну від В. фон Гумбольдта, не ототожнює мови та мислення. Український мислитель неодноразово підкреслює, що свідомо розумова діяльність заснована на мові і без неї не можлива. Якщо ж свідомість розглядати з усіма притаманними їй елементами, то мова буде все ж похідною, бо вона є засобом вираження мислення (думки), її передачі та збереження. Мова не відтворює вже готові думки, а породжує їх і під впливом власних інтелектуальних та творчих форм сама змінюється з часом. «Слово, – пише мислитель, – є вираз думки лише настільки, наскільки слугує засобом до її створення; внутрішня форма, єдиний об'єктивний зміст слова, має значення тільки тому, що видозмінює й удосконалює ті агрегати сприйняття, які застає в душі [3, с. 141].

Розглядаючи слово, як головний засіб розвитку думки, О. Потебня виходить за межі гумбольдтівської філософії мови, однак не знецінює її. Згідно з переконаннями українського вченого унікальність та самобутність «внутрішньої форми мови», а відтак і ментальна своєрідність народу формується завдяки словам, кожне з яких складається зі змісту, який об'єктивується за допомогою звуку, зовнішньої форми або членороздільний звук, і внутрішньої форми або того, що пов'язує між собою форму і зміст. В цьому контексті показовими є зауваження, з одного боку, щодо тісного взаємозв'язку внутрішньої та зовнішньої форми слова, а з іншого – нездоланної прірви між ними. Остання найповніше виявляється у словах різних за значенням, але схожих за вимовою (як приклад, О. Потебня наводить слово «мило», але можливі і «милі очі»). Поряд з вказаним мислитель звертає увагу і на здатність одного і того ж слова зв'язуватися через внутрішню форму з різними речами, приймати нове значення. Цей процес О. Потебня називає символічністю слова [3, с. 133].

Дистанціюючись від розроблення питання про можливість існування таких слів, у яких від часу їх появи внутрішня форма дана у вигляді безпосереднього зв'язку звуку зі значенням, О. Потебня акцентує увагу на тому, що людина позначаючи певну річ бере таке вже існуюче слово, у якого зміст має щось спільне хоча б з однією ознакою названої речі. В той момент коли людина називає таку річ, слово (назва) розширює своє значення за допомогою образу. В свою чергу, образ, зазначає О. Потебня – це здобуток поезії, а це означає, що символічність слова дорівнює його поетичності. «Символізм мови, – пише мислитель, – очевидно, може бути названий його поетичністю; навпаки, забуття внутрішньої форми здається нам прозаїчністю слова. Якщо це порівняння вірне, то питання про зміну вну-

трішньої форми слова виявляється тотожним з питанням про відношення мови до поезії і прози, тобто до літературної форми взагалі. Поезія є одним з мистецтв, а тому зв'язок її зі словом повинен вказувати на спільні сторони мови та мистецтва. Щоб знайти ці сторони, почнемо з ототожнення моментів слова і твору мистецтва. Може бути, що сама по собі ця схожість моментів не говорить ще нічого, але вона, принаймні, полегшує подальші висновки» [3, с. 118].

Показово, що аналогічно Й. Гердеру, О. Потебня відводить важливу роль у становленні мови поезії, яка, на думку мислителя набагато яскравіша і багатша, ніж наукове мислення. Поезія, особливо рання поезія формує спосіб мислення, розкриває чуттєвість, сприйнятливність, образність людського мислення. В поезії, завдяки образності, слова набувають високого рівня символізму й відриваючись від конкретних предметів спрямовані на розкриття повноти чуттєвих переживань. Поезія служить джерелом і натхненням для наукового мислення, яке дивиться на світ ідеалізовано та конкретно, де замість чуттєвого образу панує узагальнення, в результаті якого слово наділяється великим змістом, але при цьому втрачається внутрішня форма.

Загалом, зауваження О. Потебні щодо співвідношення мови та поезії, на наш погляд, досить вдало пояснює, з одного боку, особливості сучасного процесу словотворення, яке відбувається через називання речей, а з іншого – для розуміння внутрішньої форми слова. Виходячи з цих засновків легко зрозуміти особливості впливу мови на становлення колективного світогляду, який є одним з головних передумов формування почуття лояльності, а відтак і процесу ідентифікації людини з групою. Зокрема, вчений доводить, що спільність мови, яка передбачає інтуїтивне схоплення внутрішньої форми слова, тим самим формує у процесі спілкування підстави для усвідомлення єдності людини з групою. Інакше кажучи, кожна мова завдяки специфічній внутрішній формі слів, зміст яких очевидний зазвичай тільки для представників цієї спільноти, закладає підвалини для утвердження культурної ідентичності. Завдяки утворенню групи відбувається онтологізація мови, яка включає в себе єдність суб'єктивного та об'єктивного змісту і забезпечує ефективну комунікацію між членами спільноти.

Як стверджує німецький соціолог К. Дойч, засадниче значення у процесі формування групової єдності має саме процес комунікації. Саме завдячуючи йому формуються культурні середовища, в межах яких люди спілкуються значно ефективніше та на більший діапазон тем, ніж з тими, хто не входить у гомогенний комунікативний простір [1, с. 324-327]. Він, як цілком справедливо зауважує К. Гансен, забезпечує усне спілкування у процесі якого

людина не тільки називає речі та явища світу, а й надає їм деякого сенсу, включаючи у зрозумілий тільки для членів групи контекст. Його постання, на думку німецького вченого, формує підвалини для сприйняття розрізненого повсякденного життя кризь призму єдності [6, с. 62]. Саме завдяки цьому контексту, гомогенна комунікативне спільнота формує власний образ реальності, який і сприяє згуртуванню групи.

Висновки. Філософія мови, розвинена у працях відомого українського позитивіста О. Потебні, не обмежується виключно лінгвістичними проблемами, а має вагомий пояснювальний потенціал у вирішенні багатьох антропологічних та соціально-філософських питань, чільне місце серед яких посідають проблеми формування індивідуальної та групової ідентичності. Зокрема, запропонована О. Потебнею еволюційна теорія походження мови та обґрунтований ним механізм формування гомогенного комунікативного простору, закладає підвалини для розуміння особливостей індивідуальної ідентичності, водночас розкриваючи роль мови у процесі формування культурної ідентичності спільноти.

Вчення О. Потебні про «внутрішню форму слова», а як наслідок і «внутрішню форму мови», дає можливість зрозуміти причини сучасного розмивання модерних форм ідентичності, на тлі яких нерідко виникають численні локальні групи, представники яких усвідомлюють свою окремішність завдяки тому, що зміст вживаних ними слів, забезпечує особливості їхнього світобачення. Особливо чітко ця особливість проявляється у молодіжних субкультурах, представники яких у комунікації послуговуються сленгом.

Важливе теоретичне значення філософія мови О. Потебні може набувати і у процесі дослідження особистісного самовизначення з огляду на те, що воно завжди відбувається у певному наперед заданому комунікативному просторі, що, своєю чергою, дає підстави стверджувати нерозривну єдність індивідуального та групового самовизначення.

Окремі положення лінгвофілософії О. Потебні, й передусім розроблена вченим теорія слова у єдності з ідеєю онтологізації мови, мають вагомий пояснювальний потенціал та сприяють розумінню особливостей індивідуальної та групової ідентифікації. Це, своєю чергою, вказує на необхідність повернення в інтелектуальний дискурс на переосмислення з нових позицій низки запропонованих українським вченим положень та ідей заради виявлення дійсного значення мови у процесі формування індивідуальної та групової ідентичності.

Список використаних джерел

1. Дойч К. 2000. Народи, нація та комунікація. *Націоналізм: антологія/упоряд. О. Проценко, В.*

Лисовий; літ.ред. Л. Білик. 2-ге вид. перероб. і доп. К.: Смолоскип. С. 317–332.

2. Кривда Н., Сторожук С. 2018. Культурна ідентичність як основа колективної єдності. *International education journal of innovative technologies in social science.* № 6, vol. 2. Pp. 58-63.

3. Потебня А. А. 1993. Мысль и язык - Киев: СИНТО.

4. Barkhuizen G. 2017. Reflections on Language Teacher Identity Research. New York, N.Y; Milton Park, Abingdon, Oxon: Routledge.

5. Bonikowski B. 2017. Ethno-Nationalist Populism and the Mobilization of Collective Resentment. *The British Journal of Sociology.* (S1) 68. P. 181-213.

6. Hansen K. P. 1995. Kultur und Kulturwissenschaft. Tübingen/Basel: UTB GmbH; Auflage.

7. Harry Daniels, Michael Cole, James V. Wertsch. ed. 2007. The Cambridge companion to Vygotsky. Cambridge University Press.

8. Molinelli, Piera ed. 2017. Language and Identity in Multilingual Mediterranean Settings Challenges for Historical Sociolinguistics. Boston: De Gruyter Mouton.

9. Robbins D. 2001. Vygotsky's Psychology-Philosophy / Dorothy Robbins. Springer US.

10. Van der Veer R. & Valsiner Jaan. 2000. The Social Mind: Construction of the Idea. Cambridge University Press.

11. Weber J.-J. 2015. Language Racism. Basingstoke, UK: Palgrave Macmillan.

References

1. Doich K. 2000. Narody, natsiia ta komunikatsiia. *Natsionalizm: antolohiia / uporiad. O. Protsenko, V. Lisovyi; lit.red. L. Bilyk. 2-he vyd. pererob. i dop. Kyiv: Smoloskyp (In Ukrainian).*

2. Kryvda N., Storozhuk S. 2018. Kulturna identychnist yak osnova kolektyvnoi yednosti. *International education journal of innovative technologies in social science.* 6 (2). P. 58-63 (In Ukrainian).

3. Potebnya A. A. 1993. Myisl i yazyik. Kyev: SINTO (In Russian).

4. Barkhuizen G. 2017. Reflections on Language Teacher Identity Research. New York, N.Y; Milton Park, Abingdon, Oxon: Routledge (in English).

5. Bonikowski B. 2017. Ethno-Nationalist Populism and the Mobilization of Collective Resentment. *The British Journal of Sociology.* (S1) 68. P. 181-213. (in English).

6. Hansen K. P. 1995. Kultur und Kulturwissenschaft. Tübingen/Basel: UTB GmbH; Auflage (In German).

7. Harry Daniels, Michael Cole, James V. Wertsch. ed., 2007. The Cambridge companion to Vygotsky. Cambridge University Press (in English).

8. Molinelli Piera ed. 2017. Language and Identity in Multilingual Mediterranean Settings Challenges for Historical Sociolinguistics. Boston: De Gruyter Mouton (in English).

9. Robbins D. 2001. Vygotsky's Psychology-Philosophy / Dorothy Robbins. Springer US (in English).

10. Van der Veer R., Valsiner Jaan. 2000. The Social Mind: Construction of the Idea. Cambridge University Press (in English).

11. Weber J.-J. 2015. Language Racism. Basingstoke, UK: Palgrave Macmillan